

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju

Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb

Diplomski rad

Tema: Hrvatska ratna etnografija

Mentor:

dr.sc. Jadranka Grbić Jakopović

Autor:

Ivan Stančec

Izjavljujem pod punom moralnom odgovornošću da sam diplomski rad „Hrvatska ratna etnografija“ izradio potpuno samostalno uz stručno vodstvo mentorice dr.sc. Jadranke Grbić Jakopović. Svi podaci navedeni u radu su istiniti i prikupljeni u skladu s etičkim standardom struke. Rad je pisan u duhu dobre akademske prakse koja izričito podržava nepovredivost autorskog prava te ispravno citiranje i referenciranje radova drugih autora.

SADRŽAJ

1. UVOD.....	1
2. ŠTO JE HRVATSKA RATNA ETNOGRAFIJA?.....	2
3. TEMATIKA I PROBLEMATIKA.....	11
4. TEORIJE I METODE.....	14
5. KRITIKE.....	17
6. ZAKLJUČAK.....	23
LITERATURA I IZVORI.....	25

1. UVOD

Cilj ovog rada prije svega jest napraviti sintezu hrvatske ratne etnografije pisane i objavljivane, kako u domaćim tako i u stranim izdanjima. Odlučio sam se za ovu tematiku iz zato što u sebi sadrži niz teoretski, metodološki i etički zanimljivih i specifičnih problema i pitanja za koja smatram da nisu dovoljno istražena. Smatram kako su ova istraživanja nezasluženo ostala dobrim djelom neobrađena i nepropitivana od vremena svog nastanka, usprkos ponovnom kratkotrajnom interesu krajem devedesetih godina prošlog stoljeća i početkom novog milenija kada se dotadašnja iskustva i kritike pokušavaju staviti u perspektivu povijesti, metodologije i teorije hrvatske etnologije. Smatram kako je, vjerujem nenamjerno, dugogodišnjim usputnim spominjanjem pristupa naših etnologa i etnografa vrlo osjetljivoj, ali izrazito važnoj tematici rata kojeg su i sami bili svjedoci, direktni sudionici i žrtve, učinjena greška prikazujući je često kao jednu epizodu hrvatske etnologije umjesto važne tematske, metodološke i teoretske prekretnice hrvatske etnološke znanosti.

U ovom radu pokušavam dati pregled sveukupne hrvatske ratne etnografije, ali i odgovoriti na mnoga pitanja koja prema mojem mišljenju još ostaju otvorena. Kome je bila namijenjena hrvatska ratna etnografija - domaćoj ili stranoj publici, etnolozima ili široj znanstvenoj zajednici? Da li se njome htjelo, kao u mnogim dotadašnjim domaćim etnološkim i etnografskim istraživanjima uhvatiti i sačuvati trenutak, sjećanja, osjećaje za buduće generacije nalik vremenskoj kapsuli u kojoj je sačuvano jedno teško razdoblje hrvatske države, kulture i naroda ili je ona bila gotovo aktivistička, okrenuta promjeni tadašnjeg stanja i otvaranja bolnih pitanja kako bi se s njima pravovremeno i adekvatno uhvatili u koštac? Koliko je inozemna znanstvena zajednica imala sluha i razumijevanja za rezultate njihovih istraživanja? Kako je u tom pogledu bilo različitih komentara, obrađujem i kritike koje su upućivane istraživačima i njihovim metodama. Da li je i na koji način hrvatska etnologija, što joj se često predbacivalo iz stranih krugova, takvim zalaganjima postala ispolitizirana i neobjektivna ili su motivi i ciljevi istraživanja uistinu bili drugačiji, ali neshvatljivi vanjskim promatračima? Jesu li autori uopće mogli biti izolirani od predmeta svog istraživanja zbog prirode i područja sukoba? Velik dio radova zauzimaju osobne pripovijesti i ispovijesti samih autora – može li to biti ratna autoetnografija? Pokušavam odrediti granice hrvatske ratne etnografije - geografske, povijesne, metodološke, teoretske, strukovne ili političke te kakav je utjecaj ratne etnografije imala na daljnji razvitak hrvatske etnološke znanosti. Gdje je mjesto

hrvatske ratne etnografije u širem okviru europske i svjetske etnologije i antropologije? Možemo li govoriti o zasebnom stilu istraživanja, jedinstvenom u širim okvirima i ako da, mogu li se pristupi i metode hrvatskih etnologa primjenjivati na drugim mjestima i u drugim situacijama ili su oni produkt specifičnih okolnosti nastanka? Analiziram način na koji je sama sintagma hrvatska ratna etnografija omeđena te što podrazumijeva. Povijesni kontekst u smislu domaće etnografije, nacionalni kontekst, nacionalnost istraživača ili pak teme i metode istraživanja? Je li autorefleksija njeno obilježje ili njen uzrok? Nastaje li iz nje ili njoj usprkos? Kolonizacija novog istraživačkog područja zbog prakse novog diskursa? Dolazi li, od strane istraživača, do iskorištavanja jedinstvene pozicije unutar struke i institucija kako bi proklamirali svoju agendu kako smatraju neki kritičari?

Rad je temeljen na istraživanjima nastalim za vrijeme Domovinskog rata 1991.-1995. godine od kojih su neki objavljeni i kratko nakon tog perioda s naglaskom na radove izdane u tematskom broju 29 *Narodne umjetnosti* 1992. godine, te radovima objavljenim u zbornicima *Fear, Death and Resistance. An Ethnography of war: Croatia 1991 - 1992* (Čale Feldman, Prica, Senjković 1993) te *War, exile, everyday life. Cultural Perspectives* (Jambrešić Kirin, Povrzanović 1996)

2. ŠTO JE HRVATSKA RATNA ETNOGRAFIJA?

Prije svega moramo se zapitati govorimo li o ratnoj etnografiji, etnografiji rata ili etnografiji u ratu. Svaki od tih termina implicira drugačiji teorijsko-metodološki pristup građi, problematici i poziciji istraživača. Etnografija u ratu može biti bilo koja etnografija nastala u periodu trajanja bilo kojeg rata. Primjerice, tzv. spasilačka etnografija može biti smatrana etnografijom u ratu jer je istraživački interes za bilježenjem i očuvanjem kulturne baštine pojedinih ratom zahvaćenih područja mogao uključivati bilo koji temu (tradicijsko graditeljstvo, folkloristika i sl.). Ono što karakterizira ovaj tip jest da je inicijalni poticaj za istraživanje nastao kao reakcija na ratnu stvarnost no nužno ne uključuje doticaj etnografa niti kazivača s ratom. Etnografija rata pokušava objektivno prikazati sam rat i njegove uzroke i posljedice kao kulturnog fenomena no istraživačka je pozicija ona autsajdera koji nastupa s pozicije znanstvenog autoriteta kako bi nepristrano zahvatio specifične kulturne tokove u, najčešće, stranoj kulturi. Zbog čega je hrvatska ratna etnografija specifična da je zaslužila svoj

naziv? Zašto ne govorimo o etnografiji rata na području Hrvatske ili etnografijama Domovinskog rata? Iako bi trivijalan odgovor bio „pa naravno da je hrvatska jer se bavila problematikom prvenstveno hrvatskog naroda od strane hrvatskih etnologa u granicama države Hrvatske" ovaj pridjev ujedno postoji kako bi diferencirao specifične metode naracije i suočavanja ove grupe istraživača s tematikom koju obrađuju. Dotadašnja istraživanja ove tematike su se temeljila prvenstveno na načelima izdvojenog i hladnog izvještavanja o svakodnevicu i specifičnim problemima ispitanika, izbjeglica i ratnika čiji je cilj bio poboljšanje uvjeta za stradale i bolje razumijevanje pristupa kojima bi se što efikasnije oni pogođeni ratnim strahotama suočili s traumama kojima su bili izloženi ili bi se traumatična iskustva njihova zbjega umanjile. Prije svega karakterizira ih hladnoća odnosa prema tematici i ispitanicima što zbog uvjetovane "znanstvene objektivnosti" što stoga jer su istraživači boravili na terenu ograničeno i unaprijed isplanirano vrijeme, ako su uopće vršili terenska istraživanja, a nisu svoja saznanja dobivali iz drugih izvora. Hrvatski istraživači su prije svega bili osobno pogođeni ratnim stradanjima. Njihovi životi i životi njihovih najmilijih su bili ugroženi. Sami su pripadali napadnutoj strani i bili prisiljeni bježati iz svojih domova, proživljavati sate u skloništima, strahovati od uzbuna, nestašica i nebrojenih drugih strahota ratne svakodnevice. (usp. Gligorević 1992; Povrzanović 1992, Bošković-Stulli 1992)

Oni su kao i njihovi kazivači bili žrtve rata i shvatili su da ne mogu progovarati kao izdvojene jedinice, samo kao znanstvenici iz prikrajka ratnog vihora, ali istovremeno ne mogu ukinuti svoj znanstveni autoritet i preobraziti se u „obične kazivače“ - jedini način da pomire svoje uloge kao znanstvenici i kao sudionici je da progovore iz jedinstvene pozicije koja sadržava spoj obaju aspekata. To su postigli istovremeno autorefleksivno i autoetnografski progovarajući o svojim svojim iskustvima, osjećajima i razmišljanjima o stvarnosti koja ih je okruživala. Možemo li tada njihove tekstove prihvatiti kao vrijedne etnografske elemente jednog ratnog iskustva? Naracije kazivača su neprocjenjiv materijal kroz koji dobivamo ogromnu količinu podataka, izrečenih i neizrečenih, čijom interpretacijom etnograf sagledava problematiku. Kada sam etnograf piše autorefleksivno i autobiografski, on prenosi svoja iskustva, osjećaje i promišljanja o problematici direktno u znanstveni diskurs, bez posrednika. Međutim, ta naracija proizlazi iz propitkivanja vlastitog znanstvenog autoriteta ili je njime obilježena, te ako progovaraju iz takve pozicije njihovi tekstovi se nužno moraju smatrati doprinosom raspravi o metodi.

Oni su bili etnolozi o ratu u ratu. Iz specifičnosti njihove pozicije proizašli su i specifični problemi. Na koji način pravilno i iskreno prikazati, iskazati, oblikovati tematiku

istraživanja i one koji su im se povjeravali? Na koji način onom udaljenom Drugom prikazati iskustvo rata, ali i osobno iskustvo rata, a ipak ostati unutar granica svoje struke i znanstvenog diskursa? Odgovor pronalaze u literarizaciji teksta. Pronalaskom novih stilova izražavanja i pisanja, nadahnutih slobodom postmodernističkih teza i relativizacijom pristupa (do tada nedovoljno korištenih u domaćoj etnološkoj znanosti) neki autori počinju balansirati na granici znanstvenog diskursa i beletristike.

Autorefleksija postaje ono što (u to doba) uistinu razlikuje hrvatsku ratnu etnografiju kako u granicama same hrvatske etnološke znanosti tako i u okviru širih antropoloških poduhvata koji obrađuju problematiku rata.

„Činjenica da se upravo ovakav „eminentno zbiljni“ trenutak probio izvan granica lokalnosti prepoznavanjem njegove postmodernističke šifre (Čale Feldman, 1995. Bennet, 1995a, 1995a), ipak nije dug neke dobro odmjerene prosudbe *diskurzivnog tržišta*, prije nužde domaćeg etnografa da, fragmentarizacijom i metaforizacijom vlastita iskustva, stvori kakav-takav analitički okvir ratne svakodnevice. [...]

U *etnografiji rata* tvorba i ozakonjenje glasa domaćeg etnografa prestaje biti teoretsko pitanje. Upućenoj u ton obraćanja, potragu za dijalogom i *prelaženje granica* njezin karakter u cijelosti prerasta u interpretativni, značenja i poruke ovisnih od tipova mahom političkih čitanja.“ (Prica 2001: 219-220)

Smatram kako je hrvatska ratna etnografija bila namijenjena prvenstveno stranoj publici, između ostaloga i stoga što je velik broj radova je objavljen na engleskom jeziku.¹ Autori sami kazuju kako je motivacija za njihova pisanja bio približiti ratnu svakodnevicu, probleme identifikacije i izbjeglištva, ali i suočavanje sa vlastitim strahovima i traumama:

„Ipak, brojni su intelektualci u Hrvatskoj, pa tako i etnolozi, djelovali odmah, tijekom najtežih dana rata, ratu usprkos. Čini se da nije toliko važno što je pasivnost mogla biti osuđena kao nemoralna od drugih; važnije je što je bila emocionalno teško podnošljiva[...]Bez obzira radi li se o narodu ili o državi – donedavna za mnoge od nas apstraktna skupina odjednom je postala stvarna, donedavna apstraktnog okvira djelovanja, postali smo u ovome ratu fizički svjesni. Može se pretpostaviti da se i oni intelektualci koji su pripadnost hrvatskome narodu određivali tek materinjim, nakon svega što se u ovome ratu dogodilo poistovjećuju s tim narodom i na mnoge druge načine, da je osjećaj svekoliike pripadnosti izuzetno snažan.“(Povrzanović 1992a: 65)

¹ Možemo za primjer uzeti dva zbornika koji u sebi sadrže velik broj radova hrvatske ratne etnografije izdanih u ratno vrijeme (1993), odnosno neposredno nakon njegova završetak (1996): ČALE FELDMAN, Lada; PRICA, Ines; SENJKOVIĆ, Renata, ur. 1993. *Fear, death and resistance: an ethnography of war in Croatia 1991-1992*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku te JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata; POVRZANOVIĆ, Maja, ur. 1996. *War, exile, everyday life*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.

„Moja se pak motivacija kreće između neporecive potrebe za nekom vrstom "terapije" protiv stresa i griznje savjesti, etnološkog interesa za kulturne procese i želje za akademskom promocijom.“ (Ibid: 75)

Tragajući za odgovorom na pitanje "na koji način prezentirati?", uviđaju kako odgovor ne leži u pristupima i teorijama dotad korištenima u hrvatskoj etnološkoj znanosti te se okreću inozemnim teoretičarima i metodičarima. Odgovor na pitanje kojim smjerom krenuti, na koji način opisati, prenijeti, objasniti sve što se događalo u njima i oko njih pronalaze u postmoderni s naglaskom na literarnu teoriju. Iščitavajući i tumačeći teorije, poput onih Jamesa Clifforda izražene u njegovu djelu *Writing Culture: The Poetics and Politics of Ethnography* dolaze do zaključka kako je nemoguće objektivno ispisivati, opisivati i teoretizirati o kulturi jer i sami kao autori djelujemo unutar nekog naučenog društvenog i kulturnog koda kroz čiju prizmu posmatraju i tumače svijet koji nas okružuje. (Jambrešić Kirin, U: Jambrešić Kirin, Povrzanović 1996: 63; Jambrešić 1995b: 168; Povrzanović 1992a: 62; Povrzanović 1992b: 128; Povrzanović 1995: 93-94; Povrzanović-Frykman 2003: 59-60) Literarnost teksta postaje odrednicom hrvatskih ratnih etnografija. Svojim iskazima i uranjanjem u autoetnografiju autorice hrvatskih ratnih etnografija zapravo se vode za tada novijim pristupima i problemima na tragu promjena koje u hrvatsku etnologiju uvode etnolozi poput Dunje Rihtman Auguština, ali u njihovim radovima dostižu novi vrhunac. (Čale Feldman 1995a)

„[...] etnologija devedestih će se uskoro naći zatečenom i pred zahtjevom za tumačenjem ratnog sukoba koje bi se, u skladu s općim očekivanjima, moralo glatko izvesti iz neke specifične „etnološke supstancije“.“ Ipak, etnologija je posve nespremna dočekala nacionalne/etničke sukobe; naša se znanost naprosto time nije bavila (iz razgovora s Dunjom Rihtman Auguština, Muraj 1996:25). Ovo će, međutim, biti poticajem za definiciju i pobrojavanje svih prešućenih mjesta njezinog razvoja, kao druge strane identiteta one *etnologije socijalizma* koja je dug profesionalnoj neovisnosti djelomično platila vlastitom neostvarenošću.“ (Prica 2001: 218)

Autoetnografijom pokušavaju pomiriti zahtjeve etnografskog teksta. Samo takvim pristupom i samoanalizom - ubacivanjem svojih priča, prikazom svoje uloge i pozicije dobivaju mogućnost prikazati svoje viđenje stvarnosti unutar granica struke. Usprkos tome unutar inozemnog etnološko/antropološkog kruga dolaze kritike rada hrvatskih etnologa - optužuje ih se za nacionalizam, a smatra se i kako im nedostaje znanstvene objektivnosti, a predbacuje im se i prenošenje "srcedrapajućih" priča prognanika čime navodno šire državnu propagandu.

„Finkelkraut's work testifies to the contempt of French intellectuals towards the national loyalty of Croatian ones, a contempt which I myself experienced when participating in a broadcast on a highly reputed radio station France Culture, during which I was accused of promoting government policies, although I was there simply to talk about the Croatian war ethnography. The same prejudices were expressed by numerous well-known scholars and writers such as, just to name some of them, Edgar Morin, Gyorgy Konrad and Peter Handke.“² (Čale Feldman, 1995a: 80)

Postavlja se pitanje bi li stav kritičara bio drugačiji da su hrvatski etnolozi prenosili i priče s druge strane (Srbi ili Bošnjaci) jer je takav stav zadržan iako je dio kazivača bio srpske nacionalnosti, ali je potražio utočište na hrvatskoj strani. Moguće je, ali ostaje činjenica da hrvatski ratni etnografi nisu imali pristup kazivačima i toj strani priče, a i sami su se osjetili ponukanima progovoriti iz pozicije žrtve jer su to uistinu i sami bili.

No na ovom mjestu se javlja i pitanje identiteta koje je i jedno od glavnih problematika istraživanja hrvatskih ratnih etnografija. Ne samo identiteta prognanika, već znanstvenika. S početkom rata dotadašnji kulturni, politički, ekonomski i društveni sustav se urušava, a zajedno s njim i identifikacijski sustavi u kojima su i s kojima su, kako znanstvenici, tako i njihovi kazivači dotada služili. (usp. Čale Feldman, Prica, Senjković 1992) Iako je propitkivanje identiteta i identifikacije prikazano prije svega kroz prizmu traumatičnih iskustava zbjega, gubitka domova i najmilijih, taj isti prevrat se, iako naravno ne toliko naglo i nasilno morao događati i u umovima onih koji su ih istraživali. Koju točno traumu prorađuju etnolozi u svojim pisanjima? Sami navode kako je na njihovo pisanje uvelike utjecala spoznaja o vlastitoj smrtnosti i životnoj ugroženosti.

„Mnogo je bilo prizora, riječi i doživljaja zbog kojih se moglo zanijemiti. Šutnja je, uostalom, najiskreniji odgovor na šok. Zbog „brbljavog“ karaktera zločina koji je bio na djelu i njegove sklonosti anonimiziranju svojih posljedica i preokretanju očiglednosti, neke šutnje postaju, međutim, opasne i omrznete. Između gotovo fiziološke zanijemjelosti s jedne, i obaveze da se govori s druge strane, naši prilozi se, dakle, predstavljaju pod povlaštenom oznakom *odluke*.

Prvu stranu ovog kontroverznog imperativa izbjegli smo psihološkim mehanizmom koji dijelimo s tisućama ljudi – prevladavanjem šoka kroz individualno suočavanje s neindividualiziranom namjerom smrti. [...]

² „Finkelkrautovo djelo svjedoči o preziru francuskih intelektualaca prema nacionalnoj lojalnosti hrvatskih, prezir koji sam i sama iskusila sudjelujući u prijenosu na proslavljenoj radio stanici *France Culture*, tijekom kojeg sam bila optužena za promociju državne politike, iako sam tamo bila samo kako bih govorila o hrvatskoj ratnoj etnografiji. Iste predrasude su bile izražene od strane mnogih dobro znanih znanstvenika i pisaca poput, da imenujem samo neke od njih, Edgara Morina, Gyorgya Konrada i Petera Handkea“ (Preveo IS)

Ima neke oholosti, neznanja i svakodnevne tuposti u tome što čovjek misli da je biti živ nešto sasvim normalno. [...] Uranjali smo u kunderovsku *einmal ist keinmal* logiku distanciranja od događaja vlastitog života. U jednosmjernu povijest smo prestali vjerovati, a prema sadašnjosti smo se odnosili nekako posjednički, uvjereni da smo sposobni demitologizirati svije(s)t. Načinili smo svoj Muzej Stereotipa u koji smo rijetko zalazili zbog ugosno škakljive ironije koja navire kad ste izvana.

A onda smo, „osvještani smrću“, kako kaže jedan dokumentarist osječke ratne kulturne scene, morali ponovno na djevičanski put.“ (Čale Feldman, Prica, Senjković 1992: 46-47)

U radovima pojavljuju se sumnje u opravdanost i smisao njihove uloge kao znanstvenika:

„So, as an anthropologist in a war situation what can one do, and how can one act or respond? Are there really any options, or are they all structurally – institutionally, politically, emotionally – predetermined? What about the obligations arising out one's identification with the victimized nation? Would such tasks threaten the scientific claims of our efforts? Is there any need for humanities in the war at all? What about remaining silent for a while? Should one focus on post-war cultural processes instead? Wouldn't that be the wisest thing to do?“³ (Povrzanović, 1992b: 139)

A dolazi i do propitivanja za koga su namijenjena njihova istraživanja:

“Kako, dakle, pisati etnološki tekst danas i ovdje? Za koga ga pisati? Ima li uopće smisla sebe realizirati kao autora u situaciji u kojoj toliko nije dozvoljeno niti da budu, a kamoli da budu onakvi kakvi bi željeli biti, da čine ono što bi željeli činiti? Smije li se pisati kada treba pucati; treba li pisati ako je preče pomagati prognanima; ima li smisla ispisivati znakove na papiru u trenucima u kojima nam stoljetne simbole kulturnoga identiteta pretvaraju u prah i pepeo? Što da čini etnolog u Hrvatskoj 1991/92, u zemlji unesrećenoj ratom; kako da reagira na specifični značaj koji u ovome ratu ima kultura?“ (Povrzanović 1992a: 64)

...i dalje:

„Treba dakle, pisati. No što znači u našoj etnološkoj praksi još aktualan zahtjev za “znanstvenim odmakom” od “predmeta istraživanja”, kad rat – čije smo na ovaj ili onaj način svi mi žrtve – još nije završen, kad smrt i ruševine u nama izazivaju strah i suze, bijes i prkos? Postoji li uopće mogućnost odabira, ili su svi naši odabiri unaprijed – institucionalno, politički, emocionalno – predodređeni? Nameće li nam identifikacija s napaćenim ljudima neke obaveze i dužnosti? Može li osjećaj dužnosti ugroziti znanstvenost naših nastojanja? Ne bi li bilo mudrije izvjesno vrijeme šutjeti, te se možda usredotočiti na poslijeratne kulturne procese?“ (Povrzanović 1992a: 65)

³ „Dakle, što netko može činiti kao antropolog u ratnoj situaciji, i kako može djelovati ili reagirati? Ima li stvarno opcija ili su sve strukturno – institucionalno, politički, emocionalno – predodređene? Što je s obavezama koje proizlaze iz nečije identifikacije s viktimiziranom nacijom? Bi li takvi zadaci ugrožavali znanstvenost naših napora? Ima li uopće ikakve potrebe za humanističkim znanostima u ratu? Zašto ne šutjeti neko vrijeme? Treba li se umjesto fokusirati na poslijeratne kulturne procese? Ne bi li to bilo najmudrije?“ (Preveo IS)

Maja Povrzanović pogotovo problematizira i polemizira insidersku perspektivu znanstvenika i samih pogođenih ratom:

„Procesi prikazivanja (predstavljanja) osobni život autor i politički procesi usko su povezani. Ovaj je rat vjerojatno sve nas u Hrvatskoj u to uvjerio. Iako stečena na najgori mogući način, ta je spoznaja dobrodošla.

Položaj etnologa-insidera koji piše o svakodnevicu u ratu atipičan je, zahtjevan i opterećen sumnjama o svrsi i etičnosti vlastitih nastojanja. Valja istovremeno zadovoljiti profesionalne, humanističke i patriotske kriterije intelektualnog rada. Ja zasigurno neću moći pisati etnografiju bez suza u smislu zahtjeva Paula Rotha [...]“ (Povrzanović, 1992a: 70)

... i dalje:

„Pri pisanju o ratu u vlastitome okružju, laviranje između bestrasne analize i ispisivanja svojih i tuđih emocija možda je danak vremenu, no možda je i dobrodošao poticaj za neku vrstu *eksperimentalnog pisanja*. Osobni iskazi koji "obuhvaćaju niz veza između etnografskog autoriteta, osobnog iskustva i, znanosti i originalnosti iskaza" (Pratt, 1986:29) mogu izazvati sumnju u znanstvenost teksta. No, pisanje protiv određene akademske tradicije[...], vrsta je kritike kulture u kojoj i za koju pišemo. Eksperiment ne mora uvijek i uspjeti, ali zadovoljava suvremeni zahtjev da ga kritičar osobno odredi spram onoga što kritizira, te da ukaže na konkretnu alternativu.“ (Ibid: 73)

Istraživanje identiteta, progonstva, straha, propagande, rodnih uloga su u ovo vrijeme dobila zamah zbog plodnih mogućnosti istraživanja u novonastalim uvjetima. Na neki način se kroz ratne etnografije sveukupna hrvatska etnologija modernizira.

Tijekom Domovinskog rata u Hrvatskoj se pojavljuje još jedna specifična vrsta etnografskih i etnoloških istraživanja - spasilačka etnografija⁴. Etnolozi, folkloristi i muzeolozi motivirani strahom od gubitka materijalne i nematerijalne kulturne baštine vrše terenska istraživanja u ratno ugroženim područjima kako bi spasili kulturne artefakte i zapisali običaje za koje je postojala bojazan da će u ratu biti nepovratno uništeni, izgubljeni ili zaboravljeni. Područje njihovog interesa je vrlo široko i dotiču se svega što je vremenski, ljudski i materijalno moglo biti istraženo u tim okolnostima. No, iako su ove etnografije pisane u vrijeme Domovinskog rata i njime izravno motivirane, te njihovi autori i sami progovaraju o ratu kao poticaju za njihova istraživanja, one nisu ratne etnografije. Rat se u njima spominje samo uzgredno, najčešće u uvodu ili zaključku, metodologija i teme kojima se bave su u potpunosti u skladu s dotadašnjim ustaljenim pravilima i interesima hrvatske

⁴ Spasilačka etnografija (def.) – etnografsko istraživanje posvećeno dokumentiranju kulturnih obilježja koja se gube ili se pretpostavlja da će nestati u bliskoj budućnosti (<http://struna.ihjj.hr/pdf-do.php/?id=24829>, 9. rujna 2015.)

etnologije - prevladava kulturno-povijesna metoda. Njihov interes je konzervirati prošlost i načiniti zapis o prošlom vremenu kako se nikada ne bi zaboravilo i kako bi se moglo oživjeti u neka bolja vremena. Nisu zainteresirani za ono što se događa u tom trenutku i za problematiku, metodologiju i teme kojima se bavi ono o čemu govorimo kada govorimo o hrvatskoj ratnoj etnografiji. Hrvatska ratna etnologija u tom trenutku korača prema naprijed dok se spasilačka etnografija zadržava u prošlosti i prokušanim i iskušanim smjerovima etnološkog i antropološkog interesa u hrvatskoj. Spasilačkoj etnografiji nedostaje Vrisak i osobnost toliko specifični ratnoj etnografiji čiji najizravni primjer nalazimo u radu Ljubice Gligorević:

„Osjećala sam da je svaki čovjek – čovjek humanist, duboko nesretan zbog bezbrojnih i prevelikih ljudskih tragedija. Ogromne materijalne štete, izgubljena mira, prekinute dječje i nestale sve druge radosti. Da je duboko nesretan zbog nesigurnosti i neizvjesnosti koja nas okružuje. Željela sam povjerovati da je to što se događalo oko nas samo ružan san! Užasan je osjećaj biti bespomoćan u toj ogromnoj destrukciji, a pitala sam se, svojom skromnom konstruktivnošću, što pokrenuti da se zaustavi rat? RAT KOJI NIKADA NIJE NI SMIO POČETI! [naglašeno u originalu] Ostajala sam zbunjena, duboko nesretna, izgubljena i nijema – jer nisam imala načina kako izraziti svoje najdublje žaljenje za sve što se događalo oko nas. Kako izraziti najdublje poštovanje prema svim stradalnicima u toliko puta rečenom bezumnom i besmislenom ratu – u kome smo svi gubitnici?!“ (Gligorević 1992: 12)

Upravo taj *vrisak* zbunjenosti, unesrećenosti, izgubljenosti, straha i nemoći je vidljiv u svim radovima hrvatske ratne etnografije. Pronalazimo ga katkad izravno napisan u tekst kao u ovom primjeru, ali češće skrivenog u uvodnim i/ili završnim razmatranjima problematika, tema i metodologija. On je vidljiv od odabira tema kojima se autorice bave do razmatranja teorije i metodologije u kojima se propituje njihova uloga i način pisanja/suočavanja sa svakodnevicom, kazivačima i temama istraživanja.

I nakon rata se vrši velik broj istraživanja koja se bave prvenstveno pitanjem izbjeglica i žrtava rata no, autori problematiku većinom istražuju iz sociološke, psihološke ili političke perspektive. (npr. Knežević 1997; Bilić 2012; Seferagić 2002, Brumen 1996) Smatram kako je na ovom mjestu važno ukazati kako neke nevladine organizacije poput *Documente – Centra za suočavanje s prošlošću* i dalje nastavljaju prikupljati građu o ratovima na području bivše Jugoslavije putem etnografskih metoda – izlazak na teren i intervjuiranje. Te radove ne možemo okarakterizirati ratnom etnografijom jer njihovo pisanje označava etnografiju o ratu, ali ne i etnografiju u ratu. Ono što je karakteriziralo hrvatsku ratnu etnografiju jest

neposrednost iskustva kazivača i istraživača, ali s vremenskim odmakom⁵ te je njihov interes usmjeren na rješavanje još otvorenih pitanja poput ratnih zločina i reparacija, a ne pisanje kako bi se pokušao uvidjeti smisao i promjene nastale u ratnoj svakodnevnici.⁶ Stoga smatram kako današnja etnografska istraživanja određenih nevladinih organizacija i instituta različitih srodnih znanstvenih disciplina, prije svega sociološka i povijesna ne možemo uvrstiti niti u širu definiciju hrvatske ratne etnografije. Hrvatska ratna etnografija je nastajala u specifičnim okolnostima samog Domovinskog rata. Svi pogledi, sjećanja i naracije na tadašnja događanja koja su se prikupljala i još uvijek se prikupljaju od završetka rata, iako pružaju važan izvor za sadašnja i buduća istraživanja, su ipak ogled naknadnog razumijevanja tadašnjih događaja kroz prizmu kasnije povijesti i iskustava. Hrvatsku ratnu etnografiju odlikuje trenutačnost i impulzivnost reakcije na aktualna zbivanja i motiv nesnalaženja, izgubljenosti i propitivanja novonastalih okolnosti.

⁵ Kazivanja, kako vrijeme odmiče postaju sve opterećenija kontekstom kasnijih događaja. Vjerujem kako bi, da danas vršimo intervju s istim kazivačima koji su davali svoje iskaze tijekom rata njihovi utisci, sjećanja i emocije bile drugačije nego tada. Današnja kazivanja nam govore i o sadašnjem stanju koliko i o prošlosti. Događaji sagledani kroz prizmu prolaska vremena i ostatka života neupitno dobivaju drugačiju dimenziju od onog prvotnog, neposrednog iskustva. Kao što je primjerice Dunja Rihtman Auguština objasnila slučaj hrvatskih etnologa:

„Ni *mi*, hrvatski etnolozi/ginje, nismo bili lišeni utjecaja politike na naše interpretacije situacije na našim terenima. Vjerovali smo da je rat jednostavno i jedino srpska agresija. U početku nismo razumjeli zašto je stari hrvatski simbolizam, silovito potisnut u socijalističkoj Jugoslaviji, a sada obnovljen, tako silno uplašio srpske građane u Hrvatskoj. Primjećivali smo kako je srpska propaganda pravo građana na vlastite simbole iskoristila protiv nas. Nismo tada percipirali da hrvatska vlast, a ne samo njezina ekstremistička struja također potiče sukob i posiže za pojedinim simbolima duboko kompromitiranim tijekom Drugoga svjetskog rata u takozvanoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Uz to naši mediji, naravno, nisu nas obavješćivali o ružnoj strani rata. Popt većine ghrvatskih građana i mi domaći etnolozi smatrali smo se žrtvama, i to smo doista i bili.“ (Rihtman Auguština 2001: 194)

⁶ Pogledati: <http://www.documenta.hr/hr/program-documente-centra-za-suocavanje-sa-prosloscu.html>

3. TEMATIKA I PROBLEMATIKA

Iako je moguće navesti radove koji pripadaju hrvatskoj ratnoj etnografiji prema temama koje u njima autori obrađuju, ipak se u većini tekstova barem dotiče više problematika, na primjer izbjeglištva i svakodnevice, autorefleksije i pitanje rodni uloga, itd.

Teme koje obuhvaća hrvatska ratna etnografija su prvenstveno vezane uz problem identifikacije i ratne svakodnevice i predstavljaju u velikom broju slučajeva nastavak prijašnjih znanstvenih interesa i istraživanja autora koji su se njima bavili i prije rata, ali im ova nova svakodnevica i situacija u kojoj su se zatekli daje nov, jedinstven uvid i priliku za istraživanja: „The war ethnographies (...) have come out of personal affinities of the authors whose scholarly interests were directed towards contemporary everyday life, long before the beginning of the war.“⁷ (Povrzanović 1995: 98-99)

Traume kazivača (najčešće izbjeglica i prognanika) ne potječu samo od gubitka ognjišta ili najmilijih, odlaska iz poznate sredine u nepoznato, straha od smrti ili nagle promjene društvene okoline (bilo u „domaćoj“, poznatoj sredini prije samog početka sukoba, bilo nakon) već one kumulativno uzrokuju naglo odcjepljenje od njihova identiteta. Žrtve, najčešće bez bilo kakva utjecaja na okolnosti koje su ih dovele u tu poziciju, osjećaju odvojenost od svog, dotada „zdravo za gotovo“ uzimanog bitka i životnog puta i odvođe ih u nepoznato. Istraživači pokušavaju doznati načine na koji se oni nose s traumama i pokušaje ponovne izgradnje sebe i pronalaska svog mjesta u svijetu i društvu.

Zorica Vitez ističe kako se znanstvena zajednica s početkom rata okrenula pronalaženju načina na koji se patnje i stradanja žrtava mogu ublažiti:

„Razgranale su se različite djelatnosti usmjerene ublažavanju ratnih posljedica i pružanju pomoći stradalnicima, brojne humanitarne akcije, ali i mnogi pokušaji sagledavanja i razumijevanja problematike stradanja. Među ovim posljednjima nalaze se i istraživanja društvenih znanosti, djelomice usmjerena i primjeni svojih rezultata, prvenstveno povećanju učinkovitosti pomoći.“ (Vitez 1996: 286)

Ovakav izbor tema, problematike i pristupa usvojen od strane dijela humanističke znanstvene zajednice je blizak onom inozemnih istraživača – okrenut savladavanju praktičnih problema stradalnika s ciljem normalizacije života (i suživota) prvenstveno kroz što efikasnije

⁷ „Ratne etnografije [...] su proizašle iz osobnih naklonosti autora čiji su znanstveni interesi bili okrenuti prema suvremenoj životnoj svakodnevici, mnogo prije početka rata.“ (Preveo IS)

djelovanje humanitarne pomoći. No s druge strane mišljenje je nekih kako je takav pristup i uloga humanističkih znanosti, posebice etnologa i antropologa u ovakvom sukobu pogrešan:

„Although the field is so rich for anthropological investigation and for insightful learning about so many important issues, it should not be expected, contrary to sociology or psychology, to provide practical solutions to specific problems. An anthropologist/ ethnologist is not really fit to perform “le rôle du conseiller du prince”; being “le fou du roi” is more in his line. If he/she cannot offer readily applicable expertise to particularities, he/she, a student of myth and symbol, more than compensates that deficiency by being able to unveil the myths and power invested in authorities. [...] Therefore there is no reason whatsoever for ethnologists to feel “powerless” because they have not been – but for a few examples – consulted in designing and carrying out national(istic) propaganda, or actively participated as “applied ethnologists” in solving current problems. Their “power” actually stems from that very abstinence.“⁸ (Prošić, Dvornić, 1996: 135)

Tematika s kojom se najčešće susrećemo u radovima etnologa koji pišu ono što smo definirali hrvatskom ratnom etnografijom jest ona prognanika i izbjeglica. Njihovih iskustava bijega, straha i traumi te u konačnici njihove prilagodbe ili barem pokušaja prilagodbe na novonastalu situaciju. Ova tema je obrađena, prije svega, kroz problematiku identiteta i identifikacije uz pretpostavku autora kako su izbjeglice izgubile svoj identitet s gubitkom ognjišta ili članova obitelji. Istraživači su primjetili kako u slobodnim naracijama ispitanika postoje tematske pravilnosti koje su najbolje sažele autorice Marina Škrabalo i Tea Trkulja u članku *“Takvoga bogatstva oni nisu vidjeli”*:

“Postavljanjem sličnih pitanja svim sugovornicima iskazi prognanika daju mogućnost obrade širokog spektra tema vezanih uz njihovo specifično iskustvo. Na temelju skupljenog materijala izdvojile smo tematske jedinice koje bi se u nekom budućem, suženom istraživanju mogle i temeljno obraditi:

1. početak rata u njihovu kraju i njihove predodžbe o istome;
2. susret s vojskama s fokusom na nazivlje za vojsku;
3. transformacija svakodnevna života;
4. stvari koje su ponijeli i za kojima žale;

⁸ „Iako je ovo polje istraživanja [izbjeglištvo] toliko plodno za antropološko proučavanje i pronicljivo učenje o toliko važnih problema, ne bi se trebalo očekivati, za razliku od sociologije ili psihologije, pružanje praktičnih rješenja specifičnih problema. Antropolog/etnolog nije stvarno osposobljen igrati „le rôle du conseiller du prince“; njegova je uloga više bivanje „le fou du roi“. Ako on/ona ne može spremno pružiti praktičnu ekspertizu u određenim slučajevima, on/ona, student mita i simbola, više nego nadoknađuje taj manjak svojom mogućnošću da razotkrije mitove i moć koje leže u autoritetu. [...] Stoga nema nikakvog razloga da se etnolozi osjećaju „bespomoćnima“ jer oni nisu – osim u nekoliko slučajeva – bili konzultirani u stvaranju i provođenju nacionalne(nacionalističke) propagande, niti aktivno sudjelovali kao „primjenjeni etnolozi“ u rješavanju trenutnih problema. Njihova „moć“ zapravo počiva upravo u toj odsutnosti.“ (Preveo IS)

5. napuštanje doma;
6. prilagodba na novu sredinu;
7. razmišljanja o povratku.“ (Škrabalo, Trkulja 1992: 37)

Problematika prognanika i izbjeglica je neraskidivo povezana s problematikom ratne svakodnevice. Suočavanja s realnostima života u ratom pogođenoj zemlji i svim problemima koju ta situacija donosi: uzbunama, zamračenjima, skrivanjima po skloništima i podrumima, nesigurne budućnosti, progonstva, nošenja s gubitkom i traumama. (usp. Škrabalo, Trkulja 1992; Peršić, Kalapoš 1992; Plejić 1992a; Plejić 1992b; Plejić, Koruga 1992; Vitez 1996; Duijzings 1995; Prica, Povrzanović 1995; Ritig-Beljak 2000)

Iako mnogi radovi obrađuju problematiku izbjeglica, oni se fokusiraju na iskustvo pognanika u vlastitoj zemlji, i ne obrađuju progonstvo u inozemstvu (izuzev gotovo apologetske perspektive Maje Povrzanović koja je boravila na studijskom dopustu u Njemačkoj krajem 1991. godine) (usp. Povrzanović 1992) Ovdje je vrijedno spomenuti i pismo Maje Bošković-Stulli iz Gottingena, u sličnom tonu, datirano 9-13.10.1991., objavljeno u časopisu *Narodna umjetnost* 29 u kojem autorica propituje trenutnu situaciju kroz svoj dotadašnji znanstveni rad:

„Došla sam amo u nedjelju, izmučena kao i svi moji sugrađani u Zagrebu pucanjem i strašnim uzbunama, nemirom i strahom, došla sam dan prije bombardiranja našeg Gornjeg grada! Možda bi bilo hrabrije da nisam otputovala no u mojoj poodmakloj dobi ne mogu kod kuće djelotvorno pomoći, aktivnom se politikom ne bavim, a u meni je strah... [...]

Možda je trenutak da se kao folklorist, dugogodišnji istraživač narodnih tradicija u Hrvatskoj – pjesama i pripovjedaka prisjetim mnogo davno proputovanih sela, svojih pripovjedača i pjevača, njihove snimljene i usmene poezije i proze, a danas: masakra i strahota što ih ti ljudi proživljavaju, a neki, na žalost, čine. Danas su moji pripovjedači, ako su živi, starci i starice mučenici, ili su to zreli ljudi ili mladići i djevojke što bijehu djeca kad sam k njima dolazila; slušali su pričanja starijih, pomagali mi da dođem do dobrih kazivača. Sada su oni borci, ili su majke što bježe s djecom iz svojih domova; mnogo je ranjenih i mrtvih.“ (Bošković-Stulli 1992: 395)

Svakodnevice u ratu je problematika koja je vidljiva u gotovo svim radovima. Katkada se obrađuje kao glavna tema (Čale Feldman, Prica, Senjković 1992: 81-102, Ritig-Beljak U: Čale Feldman, Prica, Senjković 1993: 163-177), a katkada se o njoj govori u uvodnim ili zaključnim obrazlaganjim teorija i metodologija u svrhu potkrepljivanja razloga zbog kojih su se autorice odlučile na određeni pristup ili tematiku (npr. Jambrešić 1992; Povrzanović 1992a)

Tek nekoliko radova obrađuje teme naglašeno drugačije problematike. Lade Čale Feldman i Reana Senjković propituju političke rituale te vizualnu reprezentaciju i simboliku političkih stranaka i vojske (Čale Feldman, Prica, Senjković 1992: 48-80; Senjković 1996) Dunje Rihtman Auguštin i Lela Roćenović pišu o ritualima i folkloru vezanim uz smrt branitelja (Rihtman Auguštin 1993; Roćenović 1992). Endstrasser iznosi usmena kazivanja o raspadu Jugoslavije (1995) dok Jambrešić iznosi naknadnu etnonimsku analizu banijskih rukopisnih zbirki Instituta za etnologiju i folkloristiku (1992).

Folkloristička istraživanja uvelike potpadaju pod okrilje spasilačke etnografije, uz iznimku radova Svanobora Pettana⁹ te Lade Čale Feldman¹⁰.

Niti jedan od radova ne govori o životu i „folkloru“ vojnika na bojišnici, štoviše nisam primjetio niti jedan intervju rađen sa samim vojnicima što je zanimljivost koju bi se trebalo propitati u budućim istraživanjima.

4. TEORIJE I METODE

Od samog početka etnolozi se propituju kojim pristupom krenuti i na koji način pristupiti ratnoj problematici, do tada nedotaknutoj u hrvatskoj etnološkoj znanosti.¹¹ Ubrzo se okreću stranim autorima. Pogotovo ističu teoriju Jamesa Clifforda o povratnoj sprezi između antropologa/autora i kulture kojoj pripada i koju istražuje te njegovu kritiku objektivnosti antropoloških (humanističkih) istraživanja kao polazišnu točku i opravdanje za često izrazito literaran i/ili autoetnografski pristup koji koriste u svojim radovima te postkolonijalnim postkolonijalnim teorijama Edwarda Saida (usp. Jambrešić Kirin U: Jambrešić Kirin, Povrzanović 1996: 64). Vidljivost autora postaje njihovo najsnažnije oruđe i iz njihovog

⁹ PETTAN, Svanibor. 1993. "Etnomuzikolog u Hrvatskoj, etnomuzikolog i rat". *Arti musices* 24/2:153—168.

¹⁰ ČALE FELDMAN, Lada. 1995b. Prolegomena istraživanju hrvatskog amaterskog kazališta: primjer izbjegličkih radionica. *Narodna umjetnost* 32/2: 235-252

¹¹ Čale Feldman, Senjković i Prica u Poetici otpora donose kako su se obratile inozemnom kolegi sa svojom dilemom:

„Jedan, inače dragi i suosjećajni, inozemni kolega nam je, na našu nedoumicu kakva bi to trebala izgledati *ratna etnografija*, ponudio pomoć oko nabavljanja programa za kulturološko istraživanje posljedica Černobila?!“ (Čale Feldman, Senjković, Prica, 1993: 46)

gledišta najispravniji put i način prenošenja svojih saznanja i teorija. Iako negiraju da im ono samo po sebi daje znanstveni legitimitet svjesne su kako se, zbog specifičnosti okolnosti, situacija i vlastite pozicije u datom vremenu (znanstvenik istraživač-žrtve samih tih okolnosti koje istražuju), nužno moraju istaći kao važan faktor u istraživanju kako bi ono bilo, ne što istinitije, već najiskrenije i najispravnije moguće.

„Za mene je, međutim, izravno i iscrpno iznošenje vlastite pozicije u tekstu potrebno (u kontekstu pisanja o ratu i nužno), no ne mislim da moj *glas* može biti legitimacijom valjanosti znanstvenog teksta, važenja mojih tvrdnji. Učiniti sebe vidljivom u tekstu ne znači nužno pisati "autoru usmjerenu etnografiju". Glas je metafora, no ne za etnografa kao osobu, već za to "kako izrečeno zvuči i kako je čuto" (Strathern, 1989:566). Svoje suze – kao metaforu, ali i zbiljske suze – ne smatram mogućim utemeljenjem svog etnografskog autoriteta. Pitam se samo koliko one određuju moje gledanje, slušanje i pisanje. S druge strane ispunjuju li suze prostor između mene i ljudi o kojima ću pisati, ili među nama i nema praznog prostora?“ (Povrzanović 1992a: 71)

Važno je naglasiti kako one nikada nisu heroine ili protagonistice svoje priče već da vješto koriste svoja iskustva kako bi prije svega opisale svoju poziciju i inspiraciju za istraživanja, probleme s kojima se susreću i razloge zbog kojih odabiru određene metode, teorije i načine zbog kojih tematici pristupaju iz tog gledišta. Isticanjem svog postojanja u tekstu ne daju mu legitimitet niti opravdanje svojih postupaka već ističu kako za njih drugačija pozicija niti nije moguća – ona im je nametnuta spletovima okolnosti na koje ne mogu utjecati već u kojima se moraju snalaziti i kroz njih progovarati.

„Asking themselves how to write about the ongoing war as a state of extreme violence, about the competing public messages broadcast by the media, and disregarded personal tragedies, Croatian ethnographers faced some important questions: How to ensure the anonymity of each individual and to emphasize the uniqueness and importance of every experience? How to find a mode of writing which could overcome the gap between lived experience and its presentation in personal as well as scholars' narratives? How to deal with a great responsibility – not to speak on behalf of those homeless, distressed people who confided in us, but to make their voices audible and authoritative enough to situate them in a broader context as a legitimate part of the public discourse entangled with many mediators and authorized negotiators?“¹² (Jambrešić Kirin U: Jambrešić Kirin, Povrzanović 1996: 65)

¹² „Pitajući se na koji način pisati o ratu koji traje kao stanju ekstremnog nasilja, o različitim javnim porukama koje prenose mediji i zanemarenim osobnim tragedijama, hrvatski etnografi su se suočili s nekim važnim pitanjima: Kako osigurati anonimnost svakog pojedinca i naglasiti važnost svakog iskustva? Kako pronaći način pisanja koji bi mogao premostiti jaz između življenog iskustva i njegove prezentacije u osobnim isto tako kao i u znanstvenim narativima? Kako se nositi s ogromnom odgovornošću – ne govoriti u ime onih potresenih ljudi bez domova koji su nam se povjerili, nego učiti njihove glasove dovoljno vidljivima i autoritativnima kako bi ih se smjestilo u širi kontekst kao legitimni dio javnog diskursa isprepletenog mnogim medijatorima i nadležnim pregovaračima?“ (Preveo IS)

„Čitanje radova kritičkih američkih kulturnih antropologa može nas u prvi čas obradovati velikom autorskom slobodom koju zagovaraju. no radi se o slobodi odabira i odgovornosti za učinjeno. Nakon većeg broja tekstova autora citiranih u ovome radu postaje jasno da se radi o opasno zavodljivoj slobodi, o teškoj slobodi odgovornosti, o preispitivanju sebe, a od pitanja "vrijedi li uopće išta od onoga što sam napisala" pa do pitanja o smislu pisanja samog, put je kratak.

Jedan od pokušaja odgovora na ovu novu, zdravu, no opterećujuću nesigurnost, jest prožimanje antropološkog literarnim: individualizacija teksta i transparentno autorstvo u umjetničkom pravcu. oblik, žanr i izražajna sredstva postaju veoma važni.

Drugi pokušaj odgovora na nesigurnost kreće u pravcu neposrednog društvenog angažiranja, sudjelovanja u životu onih o kojima pišemo, dakle u pravcu koji etnologa udaljava od danas prihvaćene definicije znanstvenog rada. No bez obzira radi li se o [...] esteskom ili reduktivno pragmatičnom odgovoru, problem pomirenja ideologije i vlastitih želja s teorijom, ostaje u temelju svih naših nastojanja i uvijek ga može poljuljati.“ (Povrzanović 1992a: 63-64)

Moramo primijetiti kako su mahom svi radovi koje možemo istinski uvrstiti u kategoriju hrvatske ratne etnografije napisani od strane etnologinja, također i kazivači su u velikom broju slučajeva bile žene. U slučaju potonjeg može naći pojašnjenje u vidu toga što su najveći dio izbjeglog stanovništva činile žene i djeca, a muškarci su aktivno sudjelovali u ratu. Smatram kako se činjenicu da su radovi hrvatske ratne etnografije djelo autorica može objasniti time da su u novonastalim okolnostima samo nastavile istraživanja na svojim dotadašnjim poljima interesa. Time dolazi do aktualizacije ženskog glasa u hrvatskoj etnologiji i promišljanja položaja žene u društvu:

„Etnografija rata i antropologija žene, nastale kao posljedica postmodernističkih razmišljanja o smislu vlastita istraživanja i pisanja, ali i ratne zbilje koja je pred etnologije stavila niz emocionalnih i osobnih znanstvenih angažmana, ravnopravno uključujući u osobno iskustvo i svijest o spolnoj, rodnoj, kulturnoj i etnočkoj prepletenosti. Gotovo najveći doprinos etnografije rata u teorijskom je smislu pomak od kolektivnog identificiranja ka suvremenim koncepcijama antropološke teorijska misli koje uvažavaju i identitet pojedinca/ki. Zbornici *Fear, Death and Resistance* (1993) i *War, Exile, Everyday Life* (1996) primjer su angažiranog djelovanja onako kako to očekuje feministička postmoderna misao, iako intencije zbornika nisu primarno feminističke.“ (Jambrešić-Kirin, Škokić 2004: 27)

Problematikom roda se tada posebice bave Renata Jambrešić Kirin (1996) koja analizira „mnoštvenost ženskog ratnog diskurza“ (Jambrešić Kirin 1996: 40) te Zorica Vitez (1996) u svojoj analizi jednog ratnog radijskog programa.

5. KRITIKE

Autoricama hrvatskih ratnih etnografija upućivane su mnoge zamjerke na njihov znanstveni rad, odabir tema i pristupa. U najvećem broju slučajeva radilo se o zamjerkama na mogućnost njihove objektivnosti u pisanju i izvještavanju o događajima u Hrvatskoj ako su i same, kako su i same priznavale u svojim radovima pogođene ratnim zbivanjima. Često su se te zamjerke uobličavale u obliku napada na njihov znanstveni integritet objašnjenjima kako prenose hrvatsku propagandu i ne pokušavaju donijeti obje strane priče, kako one hrvatske, tako i srpske. Međutim moramo naglasiti kako u tim uvjetima nije niti bilo moguće pristupiti srpskim žrtvama i izbjeglicama (osim onih koje su se priklonile hrvatskoj strani i odlučile potražiti utočište u Hrvatskoj), ali su pozivale na slična djelovanja i usmjerenje znanstvenog interesa prema toj problematici kolegama iz znanstvene zajednice "s druge strane".

„There is also a need for an ethnography of war from the other side.[...] An analysis of the war by those anthropologists who did not submit to Serbian propaganda would be especially welcome and certainly contribute to a more detailed picture of the numerous faces of war that cannot be seen or heard from within Croatian borders.“¹³ (Povrzanović, 1992b: 139)

Okretanje interesa domaće znanstvene zajednice prema trenutnim krizama i problemima kako bi se oni prezentirali čime se pokušala dobiti potpora ili rješenja gorućih pitanja izvana nije rijetkost u svjetskoj znanstvenoj zajednici. No takav pristup može dovesti do propitivanja utemeljenosti i znanstvenosti istraživanja i tekstova od strane onih kolega kojima je namijenjena. To se dogodilo i u slučaju hrvatskih etnologa. Tumačenjem njihova djelovanja kao gotovo aktivizma, pogotovo zbog svoje očite upletenosti i pogođenosti događajima koje opisuju, što je bilo dodatno vidljivo zahvaljujući postmodernističkom literarnom pristupu znanstvenim tekstovima bili su izloženi stigmi propagandista i interesenata, a ne objektivnih promatrača i tumačitelja koja se od njih kao znanstvenika očekivala. Sami autori navode nekoliko primjera u kojima su njihovi istupi na stranim konferencijama i tekstovi objavljeni u stranim časopisima bili kritizirani kao neznanstveni, a

¹³ „Isto tako postoji potreba za etnografijom rata s druge strane. [...] Analiza rata onih antropologa koji nisu podlegli srpskoj propagandi bi bila posebice dobrodošla i sigurno doprinijela detaljnijoj slici brojnih lica rata koja se ne mogu vidjeti ili čuti unutar hrvatskih granica.“ (Preveo IS)

njihova uloga kao ravnopravnih kolega odbačena u smjeru poistovjećivanja s kazivačima koje su koristili (going native)¹⁴:

„Perhaps that is one of the important reasons for the fact that Croatian anthropologists and folklorists who had the chance orally to present their war ethnographies abroad, were often (especially in 1991 and 1992, at the time of the most intense warfare in Croatia) treated exclusively as *natives* (and not insider *scholars*) - inevitably taking sides, partial in political terms, or even blinded with emotions. (They were invited to give lectures or papers on the basis of their war ethnographies for different audiences in France, Great Britain, Norway, Denmark, Sweden, Germany, Austria, Italy and the USA.)“¹⁵ (Povrzanović Frykman 1995: 95)

Najbolje primjere problema s kojima su se susretali hrvatski etnolozi pri iznošenju svojih radova u inozemstvu iznosi Povrzanović u radu *Crossing the Borders: Croatian War Ethnographies*:

„Manifestations of that irritation were sometimes present when we orally communicated our writings on the war at **lectures to foreign scholarly audiences** between 1991 and 1994. Talking about the suffering of real people - without concealing one's strong emotions, was felt to be an intrusion, an unwelcome extension of the scientific discourse that should be detached – and not disturbing - for the listeners. Such irritation was most often translated into disbelief, sometimes voiced as an accusation of "proliferating Croatian propaganda". Although most of the foreign scholars and students who heard us lecturing on the basis of our war ethnographies would agree that partiality is unavoidable in writing ethnographies, some of them seemed to believe that our main scope was to manipulate their feelings in

¹⁴ U isto vrijeme ne možemo vidjeti propitivanje vlastitog pristupa i kritički odnos prema vlastitim metodama od strane tih istih kritičara što Povrzanović ističe u svom radu:

„We have to be aware of the many limits of our insider-position, and make ourselves visible in our ethnographies. But this should also hold for all foreign colleagues trying to explain the war in Croatia and other current issues in ex-Yugoslavia. They can take advantage of their distance, but neither always make themselves and their fieldwork networks visible, nor want to hear, read, or understand those holding positions different from theirs. Sometimes, they even presume their distance has to be taken for granted, and make convincing general conclusions on the basis of data selected tendetiously or gathered by chance.“ (Povrzanović 1992b: 147)

„Moramo biti svjesni mnogih granica naše insajderske pozicije i učiniti nas vidljivima u našim etnografijama. Ali bi ovo također trebalo biti istina za sve strane kolege koji pokušavaju objasniti rat u Hrvatskoj i druge trenutne probleme u bivšoj Jugoslaviji. Oni mogu iskoristiti svoju udaljenost, ali ne čine uvijek sebe i svoje mreže na terenu vidljivima, niti žele čuti, čitati niti razumijeti one koji drže drugačije pozicije od njihovih. Katkada, oni čak pretpostavljaju kako se njihova distanca mora uzeti zdravo-za-gotovo, i stvaraju uvjerljive općenite zaključke temeljene na podacima koji su pristrano odabrani ili dobiveni slučajem.“ (Preveo IS)

No s druge strane ne možemo primjetiti niti čvrsto izraženu analizu i kritiku problematike literarnog pristupa niti kod hrvatskih etnologa (poput one u slučaju Van Maanena (1988.).

¹⁵ „Možda je to jedan od najvažnijih razloga činjenici kako su hrvatski antropolozi i folkloristi koji su imali prilike usmeno prezentirati svoje ratne etnografije u inozemstvu, često bili (pogotovo 1991. i 1992., u vrijeme najžešćih ratnih sukoba u hrvatskoj) tretirani isključivo kao *domoroci* [*natives*] (a ne insajderski znanstvenici) – neizbježno pristrani, i u političkom smislu, ili čak zasljepljeni emocijama. (Bili pozivani da drže predavanja ili izlažu svoje radove temeljene na svojim ratnim etnografijama za razna slušateljstva u Francuskoj, Velikoj Britaniji, Norveškoj, Danskoj, Švedskoj, Njemačkoj, Austriji, Italiji i SAD-u).“ (Preveo IS)

order to make their political judgments as "pro-Croatian" as possible. In general, the (tacit or voiced) accusation of "proliferating Croatian propaganda" was not pointed (only) to the fact that an author was writing *partial truths* (see Clifford 1986), but implied that she was writing no truths at all. [...]

But the first and the most usual reaction when it came to our lecturing abroad, was the one directing the entire discussion exclusively to the role of the war-time mass media on the Croatian and Serbian sides (sometimes trying to convince the - supposedly unaware - Croatian speaker that she was as manipulated by her media as the - basically innocent - Serbs were by theirs).¹⁶ (Povrzanović 1995: 95-96)

...i nadalje:

„Some readers have even recognized them as direct political engagement, although this has not been the authors' intention. In this regard, it should be no surprise that when giving lectures abroad based on war ethnographies, the very first (and the most usual) reaction my colleagues and I met was not really a reaction to the text, but a question - more or less direct, more or less polite, more or less prejudiced – about our political positions regarding the breakup of (ex)Yugoslavia and the present political system in Croatia. In April 1993, a lecture on newspaper death notices as a way of establishing identity of people killed in this war (see Rihtman-Auguštin 1993) given in an ethnological seminar in Rome, reduced some of the listeners to tears. A month later, the text of the lecture was submitted for print in their anthropological journal, but it was never published: in the meantime, Croatia had been identified as an aggressor in Bosnia, and the editors of the Italian journal chose not to take any risks by "proliferating Croatian propaganda". (The author was tactfully told this several months later by a friend of hers who is a member of the editorial board). [...]

I had a similar experience in Germany, with a text on fears caused by war events as expressed in the letters from Croatia (Povrzanović 1992a). The editor of a journal for peace-pedagogy invited me to write it, but then insisted that I should skip all the parts in which the aggressor (that is Serbia and the Yugoslav People's Army) was named. I agreed on "purifying" the text for the pacifist journal by reducing it to the quotations and my comments only, but with some basic data on the main war events in Croatia (including the official numbers of victims and damaged cultural monuments) separately outlined beside my article. The article was printed, but the little square with the statistics on the war was not. Instead of the promised square, there appeared an illustration: a sculpture entitled "The Earth in Ashes" (T. Lenk 1959). The photo had been taken from a catalog of an 1987 exhibition called "Terror

¹⁶ „Manifestacije te iritacije su katkada bile prisutne kada smo usmeno iznosili svoje tekstove o ratu na **predavanjima stranim znanstvenim publikama** između 1991. i 1994. Pričanje o patnjama stvarnih ljudi – bez skrivanja vlastitih snažnih osjećaja, se smatralo nametljivim, nepoželjnim nastavkom znanstvenog diskursa koji bi trebao biti odvojen – a ne uznemirujuć – za slušatelje. Takva iritacija je najčešće bila prevedena u nevjericu, katkad izraženu kao optužba za „širenje hrvatske propagande“. Iako bi se većina inozemnih istraživača i studenata koji su čuli naša predavanja temeljena na našim ratnim etnografijama složila kako je pristranost neizbježna u pisanju etnografija, čini se da su neki od njih smatrali kako je naš glavni domet bio manipulirati njihovim osjećajima kako bi učinili njihove političke sudove čim više moguće „pro-hrvatskim“. Općenito, (prešućena ili izražena) optužba za „širenje hrvatske propagande“ nije bila usmjerena samo na činjenicu kako je autorica pisala *djelomične istine* (usp. Clifford 1985), nego je implicirala kako uopće ne piše istinu. [...]

Ali, što se tiče naših predavanja u inozemstvu, prva i najneobičnija reakcija je bila usmjerenje cijele diskusije na ulogu ratnih masovnih medija na hrvatskoj i srpskoj strani (katkada pokušavajući uvjeriti – pretpostavljeno nesvjesnu – hrvatsku izlagačicu kako je kako je bila izmanipulirana svojim medijima na isti način kako su – u osnovi nevini – Srbi bili svojim).

and Hope. The Artists Looking at Peace and War". That was the editor's way of publicly reacting to the war in Croatia - which he no doubt felt obliged to do - yet avoiding to take a position. A colleague who participated in a radio program on the book *Fear Death and Resistance* (Čale Feldman et al., eds. 1993a) in summer 1993 in Paris, told me that the book itself, although announced as the only theme, was only mentioned. She was confronted with the journalists (one of them introduced as an expert for (ex)Yugoslavia, the other Jewish, wearing a David's star button), who took the opportunity to *attack* her with claims that Croatia is a neo-fascist state [...]"¹⁷ (Povrzanović, 1995: 99-100)

No ističe kako nisu svi vidjeli tekstove hrvatskih etnologa na negativan način:

"... I just came from class where your article was one of the ones discussed and it was the basis of a very lively discussion about the role of the intellectual in war. You can be proud of the honesty and feeling authenticity that comes across the article. It is very useful reading for students" (e-mail comment by an American anthropology professor on Povrzanović 1993b). See also Salvioni 1994, where the Italian anthropologist discusses the current anthropological self-reflexivity, taking Rihtman-Auguštin 1992 as a starting point. See also a review by Regine Bendix (1994), in which she acknowledges that the Croatian war ethnographies, although "driven to the extremes of reflexivity", avoided the pitfall of lending unintentional legitimacy to a catastrophic human state when studying the war as a cultural situation."¹⁸ (fuss. Povrzanović 1995: 95)

¹⁷ „Neki čitatelji su ih [tekstove hrvatske ratne etnografije] čak prepoznali kao izravnu političku umješanost, iako to nije bila autorova namjera. Stoga, ne bi trebalo predstavljati iznenađenje da je tijekom inozemnih predavanja temeljenih na ratnim etnografijama, prva (najneobičnija reakcija koju smo ja i moji kolege susreli bila ne stvarno reakcija na tekst, već pitanje – više ili manje izravno, više ili manje pristojno, više ili manje pristrano – o našim političkim stajalištima glede raspada (bivše) Jugoslavije i trenutnog političkog sistema u Hrvatskoj. U travnju 1993, predavanje o novinskim osmrtnicama kao načina uspostavljanja identiteta ljudi ubijenih u ovom ratu (usp. Rihtman Auguštin 1993) održano na etnološkom seminaru u Rimu je neke ljude dovelo do suza. Mjesec dana kasnije, tekst predavanja je bio prijavljen za tisak u njihovom antropološkom časopisu, ali nikada nije bio izdan: u međuvremenu, Hrvatska je bila identificirana kao agresor u Bosni i urednici talijanskog časopisa odlučili su ne riskirati „šireći hrvatsku propagandu“. (Autorici je to nekoliko mjeseci kasnije diskretno priopćio prijatelj, član uredništva). [...]

Ja sam imala slično iskustvo u Njemačkoj, s tekstom o strahovima prouzrokovanim ratnim događanjima izraženima u pismima iz Hrvatske (Povrzanović 1992a). Urednik časopisa za mirovnu pedagogiju ponukao me da ga napišem, ali je tada inzistirao da trebam preskočiti u kojima je imenovan agresor (tj, Srbija i Jugoslavenska narodna armija). Složila sam se s „pročišćavanjem“ teksta za pacifistički časopis svodeći ga na citate i vlastite komentare, ali s nekim osnovnim podacima o glavnim ratnim događanjima u Hrvatskoj (uključujući službeni broj žrtava i oštećenih spomenika kulture) zasebno opisanima kraj mog članka. Članak je tiskan, ali mali kvadratić s ratnim statistikama nije. Umjesto oobećanog kvadrata, pojavila se ilustracija: skulptura naslovljena „Zemlja u pepelu“ (T. Lenk 1959). Fotografija je bila preuzeta iz kataloga izložbe iz 1987. godine naslovljene „Teror i nada. Umjetnici gledaju na mir i rat“. To je bio urednikov način javnog reagiranja na rat u Hrvatskoj – što se bez sumnje osjećao dužnim učiniti – te u isto vrijeme izbjegnuti zauzeti stranu. Kolegica koja je sudjelovala u radijskom programu o knjizi *Fear Death and Resistance* (Čale Feldman et al., eds. 1993a) u ljeto 1993 u Parizu, rekao mi je da je sama knjiga, iako najavljena kao jedina tema, bila tek spomenuta. Ona se suočila s novinarima (od kojih se jedan predstavio kao stručnjak za (bivšu) Jugoslaviju, a drugi nosio bedž s Davidovom zvijezdom), koji iskoristili priliku kako bi ju *napali* tvrdnjama kako je Hrvatska neofašistička država [...]" (Preveo IS)

¹⁸ „... Upravo sam došla s predavanja tijekom kojeg je vaš članak bio jedan od diskutiranih i postao temeljem vrlo žive diskusije o ulozi intelektualca u ratu. Možete biti ponosni na iskrenost i osjećaj izvornosti koji je vidljiv u članku. Vrlo je korisno štivo za studente“ (e-mail komentar američkog profesora antropologije na Povrzanović

Unatoč brojnim problemima Povrzanović ipak smatra kako:

„In the period from 1991 to 1993, the reactions to Croatian war ethnographies have depended predominantly on the emotional and political positioning of the readers. This holds true for audiences at home and abroad alike. However, there is another, more recent type of reaction the Croatian authors welcome most and hope for in future, that is the reading of their war ethnographies as complex and provocative anthropological texts. Such was the already mentioned reading by German anthropology students, as well as a review by an American anthropology professor (Bennett 1995). Such is also the reading by an American-Swiss anthropologist who stated that "the perspective on the war remains a Croatian one,... but the volume offers both moving and insightful paths toward understanding the attempts to deal with the chaos of this particular war. Almost all contributions combine ethnographic data with sophisticated analyses... the mixture of perspectives and data at once disturbing and fascinating, makes for compelling reading" (Bendix 1994).“¹⁹ (Povrzanović 1995a: 98)

Njihova specifična pozicija je bila izokrenuta, kao da su privremeno bili izbačeni iz stručne zajednice kojoj su pripadali te se našli onkraj ogledala. Kao ogledni primjerci žrtava rata stavljeni pod mikroskop, a ne oni koji su ravnopravno mogli sudjelovati u raspravama o svojim vlastitim temama, životima i interesima jer se od nekih strana smatralo kako se od njih nisu mogli odvojiti već su ih odlučili prigrлити kako bi svojim istraživanjima dali dublji smisao i bolje razumijevanje od onog koje je moguće čistim posmatranjem iz prikrajka. No kako Renata Jambrešić Kirin objašnjava u članku *Svjedočenje i povijesno pamćenje: o pripovijednom posredovanju osobnog iskustva*:

„Glavni prigovor pokušaju tumačenja usmenih kazivanja i literature svjedočenja kao pripovijednog diskurza dolazi od strane onih koji svjedočenja razumijevaju samo kao dokument, izvor činjenica vjerodostojnosti kojih se legitimira na sudu. Etnografski se pristup zalaže za razumijevanje svjedočenja, literature svjedočenja, narativnih intervju a i autobiografskih kazivanja, ne samo kao

1993b), Također pogledati Salvioni 1994, gdje talijanski antropolog diskutira o trenutnoj antropološkoj samo-refleksivnosti, koristeći Rihtman Augustin 1992 kao polazište. Također pogledati i kritički osvrt Regine Bendix (1994), u kojem ona daje na znanje kako su hrvatske ratne etnografije, iako „dotjerane do granica refleksivnosti“, izbjegle zamku pružanja nenamjerne legitimacije katastrofalnom stanju ljudi proučavajući rat kao kulturnu situaciju.“ (Preveo IS)

¹⁹ „U razdoblju od 1991. do 1993. godine, reakcije na hrvatske ratne etnografije su uvelike ovisile o emocionalnim i političkim stavovima čitatelja. Ovo je točno za domaću kao i za stranu publiku. Međutim, postoji druga, nešto novija reakcija koju hrvatski autori pozdravljaju i kojoj se nadaju u budućnosti, a to je čitanje njihovih ratnih etnografija kao kompleksnih i provokativnih antropoloških tekstova. Kao što je bilo, već spomenuto, čitanje njemačkih studenata antropologije, kao i kritičkog osvrta američkog profesora antropologije (Bennet 1995). Takvo je također i čitanje američko-švicarskog antropologa koji je izjavio kako: „perspektiva na rat ostaje hrvatska,... ali svezak pruža istodobno dirljiv i pronicav put prema razumijevanju pokušaja nošenja s kaosom ovog rata. Gotovo svi doprinosi kombiniraju etnografske podatke sa sofisticiranim analizama... mješavina perspektiva i podataka istodobno uznemirujućih i fascinantnih, čini neodoljivo štivo“ (Bendix 1994)“ (Preveo IS)

svjedočanstva te dokumentarne građe za povijesnu i sociološku analizu. Takav pristup predstavlja pokušaj komparativnog čitanja ovih tekstova (s obzirom na ostale tekstove koji svjedoče o istom vremenu ili istim događajima) iz antropološke perspektive, tj. pita se na koji se način osobno iskustvo upisuje u kolektivnu memoriju i na koji način lokalna i obiteljska povijest, interpersonalna komunikacija i mediji utječu na posredovanje onog što se doživjelo. Svjedočenja imaju moć da dovode u pitanje postojeće viđenje stvarnosti, postojeće izvore znanja, postojeća objašnjenja o tome zašto su se „ovdje i sada“ dogodili takvi strašni i nepredvidljivi zločini protiv čovječnosti. O sposobnosti jedne zajednice da se nosi s materijalnim, kulturnim i duhovnim posljedicama nasilja ne samo pravnim, već i svjetonazornim, kognitivnim mehanizmima – među kojima važnu ulogu ima i praksa pripovjednog posredovanja onog što se dogodilo – ovisi u kojoj će mjeri ona ponovo uspjeti uspostaviti svoj „stari“ poredak i „mirnodopski“ sustav vrijednosti.“ (Jambrešić-Kirin 1995b: 174)

Smatram da se mehanizmi viđeni u analizi Renate Jambrešić Kirin o: „desetak objavljenih knjiga ratnih dnevnika i drugih autoetnografskih zapisa o životu u ratu i izbjeglištvu, te korpusa od tridesetak transkribiranih (i djelomično objavljenih – usp. *Narodna umijetnost* 29 i Čale Feldman et al. 1993a) osobnih pripovijesti i narativnih intervjua s prognanicima iz Vukovara, istočne Slavonije i Banije [...]“ (Jambrešić-Kirin 1995b:172) mogu odlično prenijeti i na tekstove hrvatske ratne etnografije iz razloga što smatram da je primjenjivo da:

„je riječ o tekstovima semantička obilježja kojih se oblikuju u višeglasan i ambivalentan diskurz nasuprot službenoj povijesti koja teži koherentnoj jedinstvenoj priči o životu prije rata i o ratu kao vremenu stradanja i iskušenja, te o duhovnoj obnovi i kulturnom preporodu koji nas očekuje nakon ratnih stradanja i osobnih žrtvi. Iako su oba diskurza („privatni“ i „javni“) međusobno višestruko isprepleteni jer dijele neke retoričke obrasce te zajednički korpus književnog i povijesno-predajnog pripovijedanja o ratu (usp. Scarry 1985), oni ipak izražavaju dva suprotstavljena načina osjećaja – pomiješani osjećaji nasuprot herojskom patriotizmu, spremnost na dijalog i traženje novih modaliteta života nasuprot monološkom pripovijedanju.“ (Jambrešić- Kirin 1995b: 172)

6. ZAKLJUČAK

Znanstvena zajednica se okrenula traženju uzroka, rješavanju problema i apeliranju u inozemstvu formalnim i neformalnim kanalima tražeći okretanje međunarodne pažnje na događanja u Hrvatskoj i prikaze svakodnevice i ratne stvarnosti pokušavajući osvjestiti svjetsku javnost i potaknuti na djelovanje međunarodne organizacije i inozemne vlade u svrhu stvaranja pritiska kojim bi se sukob zaustavio ili barem ograničio i na koji način bi došlo do njegova razrješenja mirnim putem.²⁰ Kako se nositi i u isto vrijeme djelovati i na koji način u uvjetima jedne takve sveobuhvatne društvene traume? Traume kojom smo i sami istraumatizirani, patnje kojom smo i sami obilježeni. Kako možemo opisati i analizirati realnost kada smo sami dio njene iskrivljene slike? Kako sa istraživačke pozicije etnologa djelovati u tim okolnostima? Oni čija struka nalaže deskriptirati, raščlanjivati i osvjetljavati kulturu, društvo i njihove procese, artefakte i invencije su se našli u poziciji u kojoj nisu mogli odskočiti u (ne)poznati teren i sa strane dovikivati svoja opažanja već su se našli u centru zbivanja i sami njima poneseni i obilježeni kako privatno tako i profesionalno. Znanstveno gledano njihova uloga je ostala ista, ali je nadograđena potrebom za istinski aktivnim/aktivističkim angažmanom. Kako u nastojanjima da se opiše nova društvena i kulturna realnost tako i problema poput gubitka voljenih, reinveciji sebstva, identifikaciji, propagandi, strahu, odrastanju. U isto vrijeme svjesni da je progovaranje o ovim problemima nemoguće i, dapače, lažno bez prikaza i uvida u to koliko i na koji način je novonastala situacija utjecala na njih same, njihovu radnu i privatnu svakodnevicu, poglede i razmatranja okreću prvenstveno autorefleksiji i autoetnografiji. Sami postaju kazivači, svrću znanstveno povećalo na sebe i bacaju se u iznimno personaliziran znanstveni diskurs, kako sa znanstvenom zajednicom, domaćom i inozemnom, tako i sa sobom samima pokušavajući, barem djelomično kroz vlastita kazivanja ugledati, iskristalizirati i izreći probleme, teme koje ih okupiraju.

Smatram kako je hrvatska ratna etnografija pridonjela modernizaciji struke u nova, dotad nedotaknuta područja istraživanja kojima se ne negira stara paradigma, ali se daje prostor i zamah novoj etnografiji. Svojim pisanjem, etnolozi koji su se bavili ovom problematikom, ostavili su, iako im to nije bio prvenstveni cilj, vrlo vrijedan zapis o

²⁰ Jedan od najboljih primjera jest *Apel Instituta za etnologiju i folkloristiku kolegama i srodnim ustanovama u svijetu* objavljen u cijelosti sa sažecima dotad primljenih odgovora u Narodnoj umjetnosti 29. Više pogledati u Čale Feldman, Prica, Senjković 1992: 81-84

vremenu. Primjenom novih metoda i saznanja i upotrebom autorefleksivnost, autobiografičnost i naglaskom na vidljivost samog autora u tekstu doprinjeli su razvitku druge misli nasuprot dotad uvriježene kulturnopovijesne metode.

LITERATURA I IZVORI

Apel Instituta za etnologiju i folkloristiku kolegama i srodnim ustanovama u svijetu. *Narodna umjetnost* 29/1 (1992). str: 391-393

BILIĆ, Bojan. 2012. "Movementising" the marginal recruitment to the anti-war campaign of Croatia. *Narodna umjetnost* 49/1: 41-59

BOŠKOVIĆ-STULLI, Maja 1992. Pismo iz Gottingena. *Narodna umjetnost* 29/1: 395-397

BRUMEN, Borut. 1996. *The state wants it so, and the folk cannot do anything against the state anyway*. U: *Narodna Umjetnost* 33/2: 139-155

CLIFFORD, James; MARCUS, George E., ur. 1986. *Writing Culture. The Poetics and Politics of Ethnography*. Berkley, Los Angeles: University of California Press

ČALE FELDMAN, Lada; PRICA, Ines; SENJKOVIĆ, Renata, 1992. Poetika otpora. U: *Narodna umjetnost* 29: 45-105

ČALE FELDMAN, Lada; PRICA, Ines; SENJKOVIĆ, Renata, ur. 1993. *Fear, death and resistance: an ethnography of war in Croatia 1991-1992*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku

ČALE FELDMAN, Lada. 1995a. "Intellectual concerns and scholarly priorities": a voice of an ethnographer. *Narodna umjetnost* 32/1: 79-90

ČALE FELDMAN, Lada. 1995b. Prolegomena istraživanju hrvatskog amaterskog kazališta: primjer izbjegličkih radionica. *Narodna umjetnost* 32/2: 235-252

ČALE FELDMAN, Lada. 2002. Science, Space, Time: Contours of (Croatian) *Literary Anthropology*. U: *Narodna umjetnost* 39/1: 75-95

DUIJZINGS, Ger. 1995. Egzodus iz Letnice – hrvatske izbjeglice s Kosova u zapadnoj Slavoniji. *Narodna umjetnost* 32/2: 129-152

ENDSTRASSER, Vilko. 1995. Historical sayings: a chronicle of the breakup of Yugoslavia. U: *Narodna umjetnost* 32/1: 123-135

GLIGOREVIĆ, Ljubica. 1992. Nažalost to nije bio samo ružan san...moj doživljaj rata. U: *Etnološka tribina* 15: 9-16

JAMBREŠIĆ, Renata. 1992. Etnonimska analiza banijskih rukopisnih zbirki Instituta za etnologiju i folkloristiku. *Narodna umjetnost* 29. Str: 219-252

JAMBREŠIĆ, Renata. 1995a. "Testimonial Discourse between National Narrative and Ethnography as Socio-Cultural Analysis". *Collegium Antropologicum* 19: 17-27.

JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata. 1995b. Svjedočenje i povijesno pamćenje: o pripovijednom posrednovanju osobnog iskustva. *Narodna umjetnost* 32/2: 165-185

- JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata. 1996. On gender-affected war narratives: Some standpoints for further analysis. *Narodna umjetnost* 33/1: 25-40
- JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata; POVRZANOVIĆ, Maja, ur. 1996. *War, exile, everyday life*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku
- JAMBREŠIĆ KIRIN, Renata; ŠKOKIĆ, Tea, ur. 2004. *Između roda i naroda*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Centar za ženske studije: 27
- KNEŽEVIĆ, Mladen. 1997. Doživljaj otuđenosti prognanika i izbjeglica: samopercepcija i percepcija studenata socijalnog rada. *Društvena istraživanja* vol. 6 2/3: 343-357
- PERŠIĆ, Vesna; KALAPOŠ, Sanja. 1992. Prognaničke priče – o budućnosti i suživotu. *Etnološka tribina* 15: 49-52
- PETTAN, Svanibor. 1993. "Etnomuzikolog u Hrvatskoj, etnomuzikolog i rat". *Arti musices* 24/2:153—168.
- PLEJIĆ, Irena. 1992a. Deveta kuća. *Narodna umjetnost* 29/1: 13-23
- PLEJIĆ, Irena. 1992b. „Sve što smo imali, sve što smo bili svelo se na uspomene“. *Etnološka tribina* 15. Str: 53-60
- PLEJIĆ, Irena; KORUGA, Gordana. 1992. Ulog istraživača – komunikološka zapažanja pri istraživanju osobnih pripovijesti ratnih prognanika. *Etnološka tribina* 15: 29-35
- POVRZANOVIĆ, Maja. 1992a. Etnologija rata – pisanje bez suza?. *Etnološka tribina* 15: 61-80
- POVRZANOVIĆ, Maja. 1992b. *Ethnography of a War 1991-92*. <http://www.scholarworks.iu.edu/journals/> Pristup: 7.8.2014.
- POVRZANOVIĆ, Maja. 1993. "'New ethnography' in the situation of radical cultural change, Croatia 1991—1992". *Journal of Area Studies : Antagonism and Identity in Former Yugoslavia* 3: 161—168
- POVRZANOVIĆ, Maja. 1995. Crossing the borders: Croatian war ethnographies. *Narodna umjetnost* 32/1: 91-106
- POVRZANOVIĆ-FRYKMAN, Maja. 2003. The war and after: On war related anthropological research in Croatia and Bosna-Herzegovina. *Etnološka tribina* 26/33: 55-74
- PRICA, Ines et al. 1992. Prognaničke priče. Osobne pripovijesti prognanika rata u Hrvatskoj
- PRICA, Ines. 1995. "Between Destruction and Deconstruction - The Preconditions of the Croatian Ethnography of War". *Collegium Antropologicum* 19: 7—16
- PRICA, Ines; POVRZANOVIĆ, Maja. 1995. Autobiografije djece – ratnih prognanika kao autobiografije odrastanja. *Narodna umjetnost* 32/2: 187-215
- PRICA, Ines. 2001. *Mala europska etnologija*. Zagreb: Golden marketing: 218-227

- PROŠIĆ-DVORNIĆ, Mirjana. 1996. Reconstruction of identity and the role of national ethnology: detached observation or active participation. *Narodna umjetnost* 33/2: 121-137
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja. 1993. "We were proud to live with you, and now immensely sad to have lost you": a chronicle of the war through newspaper death notices. *Narodna umjetnost* 30/1: 279-302
- RIHTMAN AUGUŠTIN, Dunja. 2001. *Etnologija i etnomit*. Zagreb: ABS95 d.o.o./Naklada PUBLICA: 280-210, 239-270
- RIHTMAN-AUGUŠTIN, Dunja, MURAJ, Renata. 1998. Prvih pedeset godina etnološke misli u institutu. U: *Narodna umjetnost* 35/2: 113-114
- RITIG-BELJAK, Nives. 2000. How to appease one's hunger in exile. *Narodna umjetnost* 37/1: 97-113
- ROČENOVIĆ, Lela. 1992. Rituali oko smrti poginulih boraca (primjer Samobora). *Etnološka tribina* 15: 19-28
- SEFERAGIĆ, Dušica. 2002. Socijalni aspekti gradskog života u ratu. *Sociologija i prostor* vol. 40 3/4: 501-511
- SENJKOVIĆ, Reana. 1996 . Image of the Warrior. *Narodna umjetnost* 33/1: 41-57
- ŠKRABALO, Marina; TRKULJA, Tea. 1992. "Takvoga bogatstva oni nisu vidjeli". *Etnološka tribina* 15: 37-47
- VAN MAANEN, John. 1988. *Tales of the Field. On Writing Ethnography*. Chicago, London: The University of Chicago Press
- VITEZ, Zorica. 1996. Slike ratnog vremena: stradalnici i Nada. *Narodna umjetnost* 33/2: 285-310

USPOREDBENA LITERATURA

- AGIER, Michael. 2002a. Between War and City: Towards an Urban Anthropology of Refugee Camps. *Etnography* vol. 3: SAGE Journals: 317-341
- AGIER, Michael. 2002b. Still Stuck Between War and City: A Response to Bauman and Malkki. *Etnography* vol. 3: SAGE Journals: 361-366
- ATKINSON, Paul; COFFEY, Amanda; DELAMONT, Sara; LOFLAND, John; LOFLAND, Lyn, ur. 2007. *Handbook of Ethnography*. Los Angeles: SAGE Publications
- BOYDEN, Jo; de Berry, Joanna. 2004. Children and Youth on the front Line: Ethnography, Armed Conflict and Displacement. *Studies in Forced Migration* vol.14

- ČAPO ŽMEGAČ, Jasna, GULIN ZRNIĆ, Valentina, ŠANTEK, Goran Pavel. 2006. *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Jesenski i Turk
- LUCAS, George R. 2009. *Anthropologists in Arms: The Ethics of Military Anthropology*, Lanham, MD: Altamira Press, Rowman & Littlefield
- MADUT JOK, Jok. 2011. *War and Slavery in Sudan (The Ethnography of Political Violence)*
- NORDSTROM, Carolyn. 1997. A Different Kind of War Story (The Ethnography of Political Violence)
- NORDSTROM, Carolyn. 1996. Fieldwork Under Fire: Contemporary Studies of Violence and Culture
- NORDSTROM, Carolyn. 2004. Shadows of War: Violence, Power, and International Profiteering in the Twenty-First Century
- PETTAN, Svanibor, ur. 1998. *Music, Politics, and War: Views From Croatia*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku
- VINŠČAK, Tomo. 1993. Time of disintegration. *Studia ethnologia Croatica* 5: 27-32

IZVORI

<http://www.documenta.hr>, 20. kolovoz 2015

<http://www.scholarworks.iu.edu/journals/>, 20. kolovoz 2015.

<http://struna.ihj.hr/pdf-do.php/?id=24829>, 9. rujan 2015.

SAŽETAK

U radu je napravljena sinteza *hrvatske ratne etnografije*, odnosno radova nastalih u vrijeme Domovinskog rata, točnije izdanih u razdoblju od 1991. do 1996. godine. Teme koje se pojavljuju u hrvatskim ratnim etnografijama su prvenstveno vezane uz problem identifikacije i ratne svakodnevice i predstavljaju u velikom broju slučajeva nastavak prijašnjih znanstvenih interesa i istraživanja autora koji su se njima bavili i prije rata, ali im ova nova svakodnevica i situacija u kojoj su se zatekli daje nov, jedinstven uvid i priliku za istraživanja. Radove karakterizira *vrisak* zbunjenosti, unesrećenosti, izgubljenosti, straha i nemoći vidljiv u svim tekstovima. Pronalazimo ga katkad izravno napisan u tekst, ali češće skrivenog u uvodnim i/ili završnim razmatranjima problematika, tema i metodologija. On je vidljiv od odabira tema kojima se autorice bave do razmatranja teorije i metodologije u kojima se propituje njihova uloga i način pisanja/suočavanja sa svakodnevicom, kazivačima i temama istraživanja. Autor smatra kako ti radovi predstavljaju izuzetan teorijski i metodološki odmak od paradigmi prisutnih u domaćoj, ali i stranoj znanosti jer problematiziraju poziciju istraživača i kazivača, ali i pitanje uloge i odgovornosti humanističkih znanosti u ratu koristeći se postmodernim pristupima autorefleksivnosti i literarnosti. Te su smjernice iznjedrile pristup koji je često bio kritiziran od strane inozemnih istraživača te su se autorice ratne etnografije našle u poziciji da vlastiti, iz današnje perspektive inovativan, pristup moraju braniti, no s vremenskim odmakom možemo ustvrditi kako su njihovi radovi pružili značajan doprinos razvitku moderne hrvatske etnološke znanosti.

Ključne riječi: hrvatska ratna etnografija, autorefleksivnost, teorija, metoda, povijest hrvatske etnologije

